

VOIEVODATUL LUI MENUMOROUT IN LUMINA CERCETARILOR RECENTE

Alexandru MADGEARU

Regiunea străbătută de cele trei Crișuri situată în România și Ungaria s-a aflat sub dominația avarilor în secolele VI-VIII. În partea românească a Crișanei, urmele avarilor sunt reprezentate de mormintele cu piese de harnașament, schelete de cai, arme și echipament militar de la Căuaș, Dindești, Săcuieni, Socodor, Valea lui Mihai¹.

Prin Crișana trecea unul dintre drumurile sării care porneau din Transilvania. Informațiile mai târzii din secolele XI-XV arată că sarea extrasă din ocnele transilvănene era transportată pe Someș, precum și pe un drum terestru care ajungea la Sălacea (jud. Bihor). Numele localității provine din cuvântul maghiar care înseamnă "sare"². Cu excepția celui de la Socodor, celelalte morminte avare menționate mai sus se află în apropiere de Sălacea. Este evident că prezența avarilor în zonă a fost direct legată de necesitatea controlului asupra traficului de sare.

Populația sedentară din Crișana din secolele VII-IX este reprezentată de așezări precum cele de la Biharea, Lazuri, Culciu Mare, Ghenci. De asemenea, sunt semnificative unele descoperiri precum cerceii de tip stelat de la Șicula și Lazuri, sau brăzdarele de plug de la Lazuri și Ghenci³. Prezența într-o zonă atât de restrânsă a două brăzdare de plug este demnă de remarcat, deoarece fierul era scump, iar obiectele de fier (arme și unelte) erau acumulate în secolele VIII-IX ca însemne de prestigiu⁴. Deși piesele la care ne referim nu provin din depozite, ele denotă dezvoltarea economică și poziția superioară a posesorilor. Cerceii de tip stelat provin

¹ I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic al României și khaganatul avar*, "Acta Musei Porolissensis", 23, 2000, 1, p. 403-451; C. Cosma, *Necropole, morminte izolate, descoperiri funerare cu caracter incert, din vestul și nord-vestul României, în secolul VIII d. H., în Adevărul omeneste posibil pentru rânduirea binelui* [Omagiu Sever Dumitrașcu], Oradea, 2001, p. 307-382.

² P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu, în*, "Acta Musei Napocensis", 19, 1982, p. 81-83.

³ D. C. Băcuet, L. Bordi, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Șicula*, "Ziridava", 19-20, 1996, p. 95; Gh. Lazin, *Două piese de metal din sec. VIII-IX descoperite în localitatea Lazuri, jud. Satu Mare*, "Satu Mare. Studii și comunicări", 5-6, 1981-1982, p. 137-139; I. Nămeti, *Repertoriul arheologic al localității Ghenci (com. Căuaș, jud. Satu Mare)*, "Satu Mare. Studii și comunicări", 9-10, 1992-1993, p. 62.

⁴ F. Curta, *Blacksmiths, Warriors and Tournaments of Value: Dating and Interpreting Early Medieval Hoards of Iron Implements in Eastern Europe*, "Ephemeris Napocensis", 7, 1997, p. 211-268.

dintr-un atelier care producea pentru o zonă din bazinul superior și mijlociu al Tisei. La origine piese bizantine, acești cercei stelați au fost produși de meșteri locali, devenind o componentă a modei feminine și masculine din secolele VIII-IX. Exemplarele din Crișana evidențiază și ele acumulările de avere produse în comunitățile locale.

Din punct de vedere etnic, unele dintre așezările din Crișana pot fi atribuite cu certitudine slavilor, pe baza ceramicii specifice (cea lucrată cu mâna). Cel mai important sit slav timpuriu este cel de la Lazuri⁵. Pe de altă parte, populația romanică poate fi identificată pe baza ceramicii lucrate la roata rapidă, care s-a descoperit la Berea, Culciu Mare, Lazuri și în alte situri. S-a demonstrat recent că această tehnică superioară a supraviețuit în Transilvania și în zonele vecine fiindcă a fost transmisă din antichitate de către romanici⁶.

Restul inventarului descoperit în așezări nu permite identificări etnice. În orice caz, se poate afirma că și în Crișana a existat o populație mixtă româno-slavă, la fel ca în Banat și Transilvania. Cultura materială este relativ unitară. Pe teritoriul maghiar al Crișanei (în comitatul Hajdu-Bihar) a fost semnalată în mai multe puncte o ceramică specifică pentru cultura Dridu, decorată cu incizii orizontale și vălurite (databilă în secolele IX-X). Aceste descoperiri au fost puse în legătură cu o posibilă extindere a dominației bulgare până în Crișana⁷. Cultura Dridu a fost cultura multietnică a zonei Dunării de Jos, din secolele VIII-X, în care s-au topit componente romanice, slave și protobulgare, aflate toate sub influența civilizației bizantine contemporane. Prezența unei enclave Dridu în Crișana ar semnala o influență culturală provenită de la Dunărea de Jos (o enclavă similară cu cea din zona Alba Iulia)⁸. Totuși, numărul de descoperiri este prea mic pentru a trage o concluzie fermă. Fragmentele ceramice nu provin din complexe închise (precum cele din zona Alba Iulia). De aceea, nu credem că există suficiente argumente arheologice pentru extinderea dominației Bulgariei la nord de Mureș.

Potrivit unei informații din *Gesta Hungarorum* a Notarului Anonim, în ducatul lui Menumorout din Crișana trăia o populație denumită

⁵ I. Stanciu, *Așezarea slavă timpurie de la Lazuri-"Lubi tag", jud. Satu Mare* (cercetările arheologice din anii 1977, 1993-1995). *Contribuții la cunoașterea secolelor 6-7 în zona Tisei superioare*, "Satu Mare. Studii și comunicări", 15-16, 1998-1999, p. 115-266.

⁶ I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, "Arheologia Medievală", 3, 2000, p. 127-191.

⁷ K. Mesterházy, *Die ethnischen Probleme des Gebietes östlich der Theiß im 9. Jh.*, în *Rapports du IIIe Congrès international d'archéologie slave*, 1, Bratislava, 1979, p. 539-541.

⁸ A. Madgearu, *Români în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 189-195.

"kozari"⁹. Este singura etnie amintită în text, dar este de presupus că nu era și singura. Menționarea ei se datorează tocmai caracterului insolit al prezenței acestui grup tūrcic. "Kozarii" sunt identici cu khazarii din zona Donului, care au trecut la religia mozaică și au creat un stat puternic în secolele VII-IX în stepele nord-pontice¹⁰. Kozarii sau kavarii au venit în bazinul Tisei probabil în secolul al IX-lea, alungați de războaiele cu arabii care au condus la declinul statului khazar. Cele mai importante vestigii ale kavariilor s-au descoperit în Bačka, la Čelarevo - un cimitir cu 263 de morminte de înhumație, care cuprind cărămizi cu reprezentarea candelabrului iudaic cu șapte brațe ("menora"), precum și alte obiecte specifice khazarilor¹¹. Exact în aceeași zonă, cronicarul bizantin Ioan Kinnamos va atesta la mijlocul secolului al XII-lea o populație de origine tūrcică și de religie mozaică, khvalizii. Acești khvalizi făceau parte din confederația khazară¹². Probabil cimitirul de la Čelarevo reprezintă cea mai veche mărturie arheologică a acestui grup etnic pătruns în bazinul Tisei în a doua jumătate a secolului al VIII-lea. Un alt grup de kavari a venit împreună cu ungurii, la sfârșitul secolului al IX-lea și s-a așezat în actualele comitate Hajdu-Bihar și Nyir¹³. Urme ale kavariilor se cunosc și în Crișana. În așezarea din secolele XII-XIII de la Cefa a apărut un pandantiv decorat cu un motiv înrudit cu "Steaua lui David", care sugerează prezența khazarilor mozaici¹⁴, iar în partea Crișanei din Ungaria s-au descoperit inele cu inscripții ebraice¹⁵. Un toponim *Kozar* este atestat lângă Carei în 1335¹⁶, iar

⁹ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. J. Szentpétery, I, Budapest, 1937, p. 49; Gh. Popa-Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, I, București, 1934, p. 83 (cap. 11).

¹⁰ Pentru istoria khazarilor, vezi în special D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967; A. Koestler, *Al treisprezecelea trib. Imperiul khazarilor și moștenirea sa*, Roma, 1987; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest, 1999, p. 228-234.

¹¹ R. Bunardžić, *Report on the protective archaeological excavation of the medieval necropolis at the "Cigłana" locality near Čelarevo*, "Gradža za proučavanje spomenika kulture Vojvodine", Novi Sad, 8-9, 1978-79, p. 33-67.

¹² V. Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p. 35; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, 2000, p. 192, 225.

¹³ H. Schönebaum, *Zur Kabarenfrage*, în *Aus der byzantinischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, Berlin, 1957, p. 145; K. Mesterházy, *Ismaélites, Busurmans, Bulgares de la Volga*, în vol. *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle*, Budapest, 1972, p. 195-211.

¹⁴ S. Dumitrașcu, I. Crișan, *Un pandantiv cu steaua lui David descoperit la Cefa-"La Pădure"*, "Crisia", 26-27, 1996-1997, p. 37-49.

¹⁵ A. Kiss, *11th century Khazar rings from Hungary with Hebrew letters and signs*, "Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", 22, 1970, p. 341-348.

o baltă *Chazar* apare într-un document din 1219¹⁷. Un tip ceramic specific ariei Don-Volga, vasele cu gât cilindric canelat, s-a descoperit și în Crișana și în nord-estul Ungariei, adică în regiunea unde locuiau acei kozari¹⁸.

Pătrunderea kavariilor a putut stimula agregarea unei formațiuni politico-militare în Crișana, tot așa cum protobulgarii cuceritori au fondat un stat în fosta provincie romană Moesia și tot așa cum croații de origine alană din khaganatul avar au adunat în jurul lor comunitățile slave din Dalmația. Nomazii au fost un factor catalizator în geneza mai multor state din Europa de est și sud-est (Bulgaria, Croația, Ungaria, Rusia). Ei s-au suprapus peste populația locală slavă, pe care au dominat-o prin superioritatea organizării lor militare.

Totuși, lipsa izvoarelor ne împiedică să deslușim împrejurările în care a luat naștere formațiunea statală din Crișana. Singurele informații despre ea provin din capitolele 19-22, 28, 50-52 din *Gesta Hungarorum* a Notarului Anonim.

Primul grup de capitole descrie agresiunea războinicilor unguri asupra teritoriului cuprins între Tisa și Munții Apuseni, condus de ducele Menemorout. Pentru etimologia numelui *Menemorout* s-au propus mai multe explicații. Numele a fost pus în legătură cu Moravia Mare, care în cursul secolului al IX-lea și-a putut extinde dominația în aceste părți (moravienii se numesc *Marót* în maghiară, iar *Morót* fiind personificarea moravienilor)¹⁹. După unele opinii, *Menemorout* ar transpune numele slav *Mene-Morović* ("Moravić cel mic")²⁰. Altcineva presupunea că numele înseamnă "mirele morav" (fiica lui Menemorout a devenit soția ducelui Zulta)²¹. O ipoteză mai veche reluată mai recent afirmă că Notarul Anonim a făcut o confuzie cu magh. *mén* = "armăsar", de unde numele *Mén-Morot* (pentru că avea mai multe neveste)²². În fine, un filolog român a avansat o

¹⁶ C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1967-1968, vol. II, p. 355.

¹⁷ S. Dumitrașcu, I. Crișan, *op. cit.*, p. 38.

¹⁸ P. Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în așezări feudale timpurii din Transilvania*, "Acta Musei Napocensis", 22-23, 1985-1986, p. 590; S. Dumitrașcu, I. Crișan, *op. cit.*, p. 38.

¹⁹ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933, p. 289.

²⁰ I. Boba, *Moravia, Bulgaria, "Messiani" and "Sclavi"* în *Medieval Hungarian Sources*, în "Vtori meždunaroden kongres po bălgaristika" (Sofia, 1986), Dokladi, vol. 6, Sofia, 1987, p. 714.

²¹ L. E. Havlík, *Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome*, "Palaeobulgarica", 13, 1989, 1, p. 18, nota 95.

²² P. Váczy, *The Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus and the Saga of the Hungarian Conquest*, "Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae", 19-20, 1990-1991, p. 253-254.

soluție care diferă radical de toate cele de mai sus. El presupune că numele *Menumorout* este românesc, forma lui reală fiind *Mărmorot* (un nume derivat din substantivul *marmură*, păstrat în graiul din Transilvania și Crișana)²³. Oricare ar fi adevărul, este cert că numele transmis de Notarul Anonim a fost purtat de nobilimea locală, deoarece documente mai târzii, din secolele XIII-XV amintesc în Crișana familia *Marouth* (*Maroth*). Primul, din 1261, se referă la un anume Cyrill (Chirilă), fiul lui Almus din neamul *Marouth*²⁴.

Inițial, Arpad i-a cerut lui Menumorout teritoriul dintre Someș și pădurea Nyir. Menumorout a primit solia, dar a refuzat să cedeze, invocând drepturile sale asupra aceluși teritoriu, precum și protecția de care se bucura din partea Imperiului Bizantin²⁵. Această alianță cu Bizanțul nu poate fi exclusă. După mijlocul secolului al IX-lea, politica bizantină a urmărit crearea unei sfere de influență în afara frontierelor sale occidentale, prin convertirea la creștinism a statelor slave (Moravia, Bulgaria și micile principate sârbești). Conducătorii acestor state aflate în orbita Bizanțului intrau în familia simbolică de principii în fruntea căreia se afla împăratul de la Constantinopol²⁶.

Dacă datăm evenimentele în perioada imediat următoare ocupării Pannoniei de către unguri (896), împăratul a cărui protecție o invoca Menumorout era Leon VI (886-912). Leon VI s-a putut afla în conflict cu ungurii în intervalul de pace cu Bulgaria (904-912). În alt capitol din *Gesta Hungarorum*, Notarul Anonim afirmă că ducele Salan (care stăpânea între Dunăre și Tisa) a fost ajutat de "împăratul grecilor" și de "ducele bulgarilor". Informația pare să fie confirmată de Liudprand de Cremona, care afirma, fără a data evenimentul, că ungurii *Bulgarorum gentem atque Grecorum tributariam fecerant* - așadar, că i-au supus pe bulgari și pe greci²⁷. De la Liudprand, informația a fost preluată de alți cronicari din

²³ I. Popescu-Sireteanu, *Două antroponime istorice: Menumorut (= Mărmorot) și Morot, "Ziridava"*, 21, 1998, p. 149-158.

²⁴ L. Borcea, I. Țepelea, *Menumorut*, București, 1988, p. 95.

²⁵ *Scriptores...*, I, p. 59-61; Gh. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 90-91 (cap. 19-20).

²⁶ G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, "Seminarium Kondakovianum", Praga, 8, 1936, p. 41-61; H. G. Beck, *Christliche Mission und politische Propaganda im byzantinischen Reich*, în *La conversione al Cristianesimo nell'Europa dell'Alto Medioevo ("Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo"*, 14), Spoleto, 1967, p. 649-674; H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire Byzantin*, Paris, 1975, p. 37-60; F. Dvornik, *Byzantine Mission among the Slavs. SS Constantine-Cyrille and Methodius*, New Jersey, 1970.

²⁷ Liudprand, *Antapodosis*, II. 7, în A. F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungariae*, Budapest, 1938, vol. II, p. 1470.

secolele XI-XIII, care o datează însă (din motive pe care nu le cunoaștem) în anii 906-907²⁸.

În orice caz, nu poate fi exclusă existența unui conflict între Bulgaria și unguri, în perioada 904-913, la care să fi participat și trupe bizantine²⁹. Un indiciu ar putea fi oferit de felul în care Leon VI vorbește despre unguri în cartea sa *Taktika*, redactată exact în intervalul 904-912, ungurii sunt prezentați aici ca potențiali dușmani ai Imperiului³⁰. În plus, un sigiliu descoperit la Dunaszekcső, comitatul Baranya (pe Dunăre, în apropiere de Mohács), cu ocazia săpăturilor făcute în castrul roman Lugio în 1897, sugerează prezența armatei bizantine în zonă. El se datează în secolul al X-lea și a aparținut lui *Leon, basilikos protospatharios kai genikòs logothètes*³¹. Este vorba de un înalt funcționar bizantin, însărcinat cu conducerea unuia dintre departamentele financiare ale statului. Descoperirea sigiliului său în zona stăpânită de unguri s-ar putea explica prin trimiterea unui mesaj către comandantul unui corp expediționar bizantin, care participa acolo la un conflict.

Prin urmare, Menemorout putea intra în legături cu Leon VI, în ipoteza că evenimentele se petreceau în primii ani a secolului al X-lea. Nu există însă date arheologice care să indice relații ale Crișanei cu Imperiul Bizantin în acea vreme. Singurul obiect care ar putea sugera stabilirea unor relații cu Bizanțul este ceva mai vechi. La Poenii de Sus, com. Buntești, jud. Bihor s-a descoperit în condiții necunoscute o monedă de aur (*solidus*) emisă în timpul împăratului Vasile I (datată 868-870)³². Deoarece moneda este perforată, ea ar putea fi în principiu atribuită unui mormânt maghiar vechi, deoarece în aceste morminte au apărut în mod frecvent monede perforate, transformate în medalioane. Totuși, amplasarea punctului de descoperire într-o zonă montană (în apropiere de Vașcău) face puțin probabilă o asemenea atribuire (mai ales că nici nu se știe dacă moneda provine dintr-un mormânt). Nu se cunosc vestigiile maghiare (sau ale altor

²⁸ Sigebertus, *Chronographia*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, III, p. 2126. Vezi și *Albericus, Chronicon, Ibidem*, I, p. 24; *Helinandus, Chronicon, Ibidem*, II, p. 1127.

²⁹ G. Moravcsik, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen*, "Revue des Études Sud-Est Européennes", 7, 1969, 1, p. 173-174; H. Dimitrov, *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century*, "Études Balkaniques", 22, 1986, 2, p. 71-75.

³⁰ Vezi H. Dimitrov, *op. cit.*, p. 72-73.

³¹ C. G. Chotzakoglou, *Byzantinische Bleisiegel aus Ungarn*, "Studies in Byzantine Sigillography", *Dumbarton Oaks*, 6, 1999, p. 63, nr. 4.

³² A. Sășianu, *Descoperiri monetare antice și bizantine în Bihor*, "Crisia", 13, 1983, p. 447-448, nr. 8; L. Kovács, *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus der Karpatenbecken des 10. Jahrhundert*, Budapest, 1989, p. 170, nr. CLVII/1052.

nomazi) în zonele montane (ceea ce nici nu este de mirare). Până la proba contrarie, moneda de la Poenii de Sus poate fi considerată o mărturie a unor plăți făcute de Imperiul Bizantin în jurul anului 870 unui conducător din regiunea Crișanei.

Centrul voievodatului lui Menumorout se afla la Biharea (*Byhar*), unde cercetările arheologice confirmă existența unei fortificații cu val de pământ, care în principiu se poate data în secolele IX-X. Ea avea formă dreptunghiulară (150 x 115 m). Pe locul ei au ființat mai multe așezări succesive, databile începând din secolele III-IV și până în secolele XI-XIII. Situl Biharea este unul dintre acelea unde se poate dovedi o locuire fără întrerupere din epoca dacică până în evul mediu. Din păcate, informațiile arheologice publicate sunt insuficiente pentru a stabili momentul ridicării fortificației³³. Este însă sigur faptul că ea exista înaintea secolului al XI-lea, deoarece peste marginea valului de pământ se suprapune nivelul caracterizat de folosirea căldărilor de lut din secolele XI-XII. În apropierea cetății s-a descoperit un grup de morminte maghiare, databile începând cu cea mai veche fază a orizontului funerar maghiar din spațiul dintre Tisa și Munții Apuseni, adică imediat după 896. Acest mic cimitir de la Biharea a aparținut grupului de războinici care a cucerit cetatea. La fel, în Transilvania, cel mai vechi cimitir maghiar a fost descoperit la Cluj, adică acolo unde se afla și reședința conducătorului local înfrânt de către alt grup de războinici unguri³⁴. În orice caz, cetatea Biharea a continuat să funcționeze până în secolul al XIII-lea, după cum o dovedesc urmele materiale din așezare, precum și cimitirul de peste 500 de morminte din secolele XI-XII, situat în vecinătate³⁵.

Două fortificații cu val de pământ de formă patrulateră, similare cu cea de la Biharea, au fost depistate la Pâncota și Zărând, jud. Arad. Nu au fost efectuate săpături, dar s-a recoltat de la suprafață ceramică din secolele XI-XII. Doar pe baza tehnicii de construcție a fost presupusă contemporaneitatea lor cu cetatea de la Biharea³⁶. De remarcat că aceste

³³ Vezi observațiile lui R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României din jurul Anului O Mie*, SCIVA, 42, 1991, 3-4, p. 168-169.

³⁴ A. Madgearu, *op. cit.*, p. 152, 181-184.

³⁵ Pentru cercetările de la Biharea, vezi: M. Rusu, *Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea*, "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie", Cluj, 3, 1960, p. 7-25; S. Dumitrașcu, L. Borcea, *Sondașul arheologic din iulie 1973 în cetatea de la Biharea*, "Crisia", 4, 1974, p. 57-64; S. Dumitrașcu, *Biharea*, vol. I. *Săpăturile arheologice din anii 1973-1980*, Oradea, 1994; S. Dumitrașcu, F. Sfrengu, *Biharia*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2000*, Suceava, 2001, nr. 22; C. Cosma, *Fortificații din secolele X-XI din vestul și nord-vestul României. Considerații privind stadiul actual al cercetărilor*, "Acta Musei Porolissensis", 23, 2000, 1, p. 467-468.

³⁶ C. Cosma, *Fortificații...*, p. 475, 480.

două fortificații erau situate în zona din Crișana care a fost cucerită de Ahtum.

Altă fortificație se afla, potrivit Notarului Anonim, la *Zotmar* (Satu Mare)³⁷. Până în prezent, cercetările arheologice nu au putut-o identifica, nici pe teritoriul orașului actual, nici în imediata apropiere. Atestările cele mai vechi ale toponimului în documente (1181, 1213, 1230) arată că forma inițială a denumirii era chiar cea dată de Notarul Anonim: *Zathmar*, *Zothmar*, *Zattmar*³⁸. O cetate a existat cu siguranță cândva înainte de 1213, deoarece mențiunea respectivă se referă la un *castrum Zathmar*. Numele *Zotmar* a fost considerat de origine germană³⁹. În acest caz, el ar fi un anacronism în opera Notarului Anonim, deoarece colonizarea sașilor a fost ulterioară evenimentelor narate. Totuși, această etimologie a fost contestată. În primul rând, legenda colonizării săsești la Satu Mare la începutul secolului al XI-lea⁴⁰ nu se confirmă⁴¹. Este posibil ca formele cele mai vechi ale toponimului să derive dintr-un nume românesc *Sat Mare*⁴². Există însă și altă explicație la fel de plauzibilă a toponimului, din cuvântul tūrcic *sat* = "a vinde"⁴³. Denumirea se referea la comerțul cu sare desfășurat pe valea Someșului. Cum regiunea a fost populată și de kavari, ipoteza este de luat în considerare. Chiar în acest caz, atestarea toponimului de către Notarul Anonim la începutul secolului al X-lea este veridică. Rămâne ca viitoare cercetări arheologice să stabilească în ce măsură a existat la Satu Mare o fortificație databilă la începutul secolului al X-lea, presupusă în zona centrală a actualului oraș⁴⁴.

O altă fortificație care a putut aparține voievodatului lui Menumorout a funcționat la Medieșul Aurit, la est de Satu Mare (*castrum Megyes* în documente). Un act din 1377 amintește că această cetate a fost luată de la români într-o perioadă care poate fi plasată pe la sfârșitul secolului al XI-lea. Ea a fost identificată pe teren, sub forma unui val de pământ care a fost suprapus de cetatea de piatră din secolul al XIV-lea.

³⁷ *Scriptores...*, I, p. 63; Gh. Popa-Lisseanu, op. cit., p. 93 (cap. 21).

³⁸ C. Suci, op. cit., vol. II, p. 98.

³⁹ N. Drăganu, op. cit., p. 416-417 cu bibliografia anterioară.

⁴⁰ Admisă și de P. Iambor, *Izvoarele istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX-XIII*, "Acta Musei Napocensis", 26-30, 1989-1993 (1994), II, p. 21.

⁴¹ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 129.

⁴² I. Jordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 195-196, nota 7; A. Riza, Ardealul (VI), "Transilvania", s.n., 11, 1982, 11, p. 17.

⁴³ D. Pais, în *Scriptores...*, I, p. 63, nota 4; H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972, p. 65.

⁴⁴ A. Burai, *Dezvoltarea orașului medieval Satu Mare (I)*, "Satu Mare. Studii și comunicări", 4, 1980, p. 143-149; C. Cosma, *Fortificații...*, p. 475-476.

Fortificația de pământ avea formă patrulateră, la fel ca cea de la Biharea. Datarea în secolele IX-X nu este asigurată, dar este posibilă⁴⁵.

Pornind de la o lectură eronată a *Gestei* Notarului Anonim, unii autori au admis existența unei alte cetăți în teritoriul stăpânit de Menumorut, *Belland*, pe care chiar au identificat-o cu vestigiile de pe dealul Bălhrad (Sebiș, jud. Arad), unde se pare că a existat o fortificație din secolele IX-X⁴⁶. În realitate, *belland* este o formă coruptă a cuvântului *bellando*, din expresia *ad castrum bellando* ("purtând război la cetate"). Din relatarea asediului cetății rezultă foarte clar că acel *castrum* era chiar Biharea⁴⁷.

Alte fortificații apărau trecătoarea Porțile Meseșului (Moigrad și Ortelec). La Moigrad, săpăturile nu au adus la lumină nici un obiect care să permită datarea fortificației. Astfel, singurul reper cronologic este dat de tehnica de construcție, similară cu a fortificațiilor din secolele X-XI de la Dăbâca și Șirioara⁴⁸. În schimb, fortificația de la Ortelec, situată la ieșirea din Porțile Meseșului, a oferit un material suficient de bogat pentru a fi stabilită funcționarea ei în secolele X-XI⁴⁹. În directă legătură cu aceste fortificații se află cimitirul de înhumație din secolul al X-lea descoperit la Zalău. El cuprinde doar morminte de ritual creștin, cu unele piese de inventar care aparțin culturii Köttlach (a cărei principală arie de răspândire era situată în Croația, Slovenia și Austria)⁵⁰. O necropolă similară cu piese

⁴⁵ S. Dumitrașcu, *Săpăturile arheologice din anul 1970 la Medieșul Aurit -Castel*, "Crisia", 4, 1974, p. 101-106; C. Cosma, *Fortificații...*, p. 470-471. Pentru documentul din 1377 vezi: A. L. Tăutu, *Litterae Gregorii Papae XI in causa Valachorum de Megesalla (Medieș) in Transilvania septentrionali destinatae*, "Fontium", series III, 12, Roma, 1946, p. 434-450; F. Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie", Cluj, 12, 1969, p. 7-36; Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și imperiul mongol*, București, 1993, p. 73-74.

⁴⁶ *Scriptores...*, I, p. 59; Gh. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 117 (cap. 51); M. Rusu, *Castrum, urbs, civitas (Cetăți și "orașe" transilvănene din sec. IX-XIII)*, "Acta Musei Napocensis", 8, 1971, p. 198, nota 6; Șt. Matei, P. Iambor, *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, "Acta Musei Napocensis", 17, 1980, p. 508, nota 2; F. Dudaș, *Zărandul. Chipuri și fapte din trecut*, București, 1981, p. 25-26; P. Iambor, *Izvoarele...*, p. 14; C. Cosma, *Fortificații...*, p. 463.

⁴⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 42, nota 35.

⁴⁸ M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu lui Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 265-279; C. Cosma, *Fortificații...*, p. 471-472.

⁴⁹ P. Iambor, *Sondașul arheologic de la Zalău-Ortelec*, "Materiale și cercetări arheologice", 15, 1981 (1983), p. 513-514; C. Cosma, Zalău, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 114; *Idem*, *Fortificații...*, p. 472-475.

⁵⁰ C. Cosma, *Morminte din secolele IX-X p. Ch. descoperite la Zalău (jud. Sălaj)*, "Ephemeris Napocensis", 4, 1994, p. 323-329; D. C. Băcuț, Zalău, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2000*, Suceava, 2001, nr. 229.

de tip Köttlach s-a descoperit și la Sălacea⁵¹, adică într-unul dintre punctele cheie de pe drumul sării (unde în evul mediu a funcționat un depozit regal de sare). Documentul din 1067 care atestă pentru prima oară localitatea Sălacea (*Zoloch*) denumește acest drum *magna via*⁵².

Fortificațiile de la Moigrad și Ortelec se aflau la extremitatea răsăriteană a teritoriului voievodatului lui Menumorout, dar ridicarea lor a fost ulterioară agresiunii maghiare. Notarul Anonim afirmă (în capitolul 22) că, înainte de declanșarea campaniei contra lui Gelou, cuceritorii maghiari s-ar fi îngrijit de fortificarea Porților Meseșului: "...Zobolsu și Thosu și Tuhutum, sfātuindu-se împreună, au hotărât ca marginea regatului ducelui Arpad să fie la Poarta Meseșului. Atunci locuitorii țării, la porunca lor, au zidit porți de piatră și au făcut o îngrăditură mare de copaci la marginea regatului"⁵³. Evenimentele se petreceau undeva în apropiere de Zalău, dar nu chiar la Zalău, deoarece în pasajul imediat anterior, se afirmă că: "...Tuhutum și fiul său Horca, plecând din Ziloc, au venit în părțile Meseșului, la Zobolsu și Thosu". Localitatea Zalău este atestată în documentele medievale (începând din 1220) cu numele *Ziloc*, *Zylach*⁵⁴. Urmele "porților de piatră" au putut fi identificate în punctul cel mai îngust al trecătorii. Este vorba de un zid roman, care a putut fi refolosit în evul mediu. În orice caz, faptele relatate în pasajul de mai sus arată că ungarilor s-au îngrijit de instituirea controlului asupra drumului sării care venea din Transilvania.

La Porțile Meseșului s-a aflat pentru mult timp hotarul dintre voievodatul Transilvaniei și Ungaria. Probabil în aceleași împrejurări au fost ridicate și cele două fortificații de la Șimleul Silvaniei, identificate recent⁵⁵, precum și cetatea de la Zalnoc, care era situată la ieșirea vestică a Porților Meseșului, pe drumul sării. Ea poate fi identificată cu cea care este menționată în documente cu numele de Solnoc (centrul comitatului omonim)⁵⁶.

În concluzie, singura fortificație cunoscută care poate fi atribuită cu siguranță epocii lui Menumorout este, deocamdată, cea de la Biharia.

⁵¹ N. Chidioșan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*, SCIV, 20, 1969, 4, p. 611-615.

⁵² P. Iambor, *Drumuri...*, p. 81.

⁵³ *Scriptores...*, I, p. 64; Gh. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 93 (cap. 22).

⁵⁴ C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 268.

⁵⁵ H. Pop, *Observații de topografie arheologică la Șimleul Silvaniei. Cetatea feudal-timpurie*, "Sargetia", 21-24, 1988-1991 (1994), p. 707-713; D. C. Băcuet, *Șimleul Silvaniei*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 102, nr. 141; C. Cosma, *Fortificații...*, p. 476-477.

⁵⁶ Șt. Matei, P. Iambor, *Observații...*, p. 509; P. Iambor, *Izvoare...*, p. 20; C. Cosma, *Fortificații...*, p. 479-480.

Dacă ne bazăm pe informațiile transmise de Notarul Anonim, ar rezulta că ungurii au reușit să înainteze în voievodatul lui Menumorout fără a întâmpina rezistență ("aproape toți locuitorii țării li s-au supus de bunăvoie și, aruncându-se la picioarele lor, și-au dat copiii ca ostatici"). Chiar dacă această relatare poate fi exagerată, este de presupus că populația din zona de câmpie nu a avut nici o șansă în fața acestor redutabili călăreți. Timp de peste trei decenii, ungurii nu au suferit nici o înfrângere în raidurile lor care au îngrozit Europa. Supunerea de bunăvoie, indiferent dacă a existat sau nu, era însă importantă pentru Notarul Anonim, căci așa se legitima stăpânirea lui Arpad asupra teritoriului. De remarcat că într-o manieră aproape identică este relatată cucerirea părții de vest a Banatului. Aceeași supunere de bunăvoie (urmată însă de jurământ) a fost inserată și în relatarea despre cucerirea voievodatului lui Gelou. Este clar că asemenea structuri narrative repetitive reflectă nevoia autorului de a suplini lipsa amănunțelor din sursele pe care le-a avut la dispoziție și, pe de altă parte, de a legitima stăpânirea dinastiei arpadiene asupra teritoriilor respective.

A doua etapă a cuceririi voievodatului din Crișana este relatată în capitolele 50-52. După o anumită perioadă, ungurii au declanșat un nou atac, cu cooperarea secuilor care trăiau pe atunci în vecinătatea teritoriului stăpânit de Menumorout. Acesta din urmă a fost nevoit să se retragă spre regiunile împădurite din Munții Apuseni ("pădurea Ygfon"). Cetatea Byhar s-a predat, iar Menumorout a fost nevoit să încheie pace, sub forma contractării unei căsătorii între fiica sa și Zoltan (Zulta), fiul lui Arpad. Acest episod al căsătoriei pare inventat. El avea menirea să legitimizeze în modul cel mai eficient stăpânirea dinastiei arpadiene asupra Crișanei. În plus, există o contradicție. În capitolul 50, în care se relatează a doua campanie contra lui Menumorout, se afirmă că în același an s-a născut Zulta (Zoltan), moștenitorul lui Arpad. Totuși, după încheierea războiului (cap. 51), Zulta se căsătorește cu fiica lui Menumorout, cu puțin timp înainte de 907, când - zice Notarul Anonim - a murit Arpad (cap. 53). Desfășurarea evenimentelor este imposibilă. Ori Zulta s-a născut de fapt cu mult timp mai înainte, ori războiul a avut loc mai târziu.

Că Menumorout a fost lăsat la conducerea teritoriului său, sub dominația lui Arpad, după cum pretinde Notarul Anonim, este însă foarte posibil (la fel cum teritoriul stăpânit de Ahtum s-a aflat un timp sub vasalitatea ducelui Geza, înaintea apropierii de Samuel⁵⁷). Se poate

⁵⁷ Pentru relațiile dintre Ahtum, bulgari și unguri, vezi A. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei*, "Banatica", 12, 1993, 2, p. 5-12; *Idem*, *Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea*, "Studii și materiale de istorie medie", 16, 1998, p. 206-207; *Idem*, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos în perioada 971-1020*, "Studii și materiale de

presupune că voievodatul din Crișana și-a păstrat ființa după înfrângerea suferită de către Menumorout, până la acțiunile de unificare teritorială întreprinse de Ștefan I la începutul secolului al XI-lea (în jurul anului 1002, Ștefan a supus voievodatul lui Gyla, care avea centrul la Alba Iulia). Partea de la sud de Crișul Alb a fost însă ocupată de voievodatul bănățean, probabil la sfârșitul secolului al X-lea, după cum reiese din *Legenda Sancti Gerardi*. (Ahtum stăpânea până la râul Criș - probabil, Crișul Alb). Biharea va deveni sediul unui comitat și al unei episcopii catolice, ulterior transferate la Oradea. Ca și în cazul voievodatului bănățean, instalarea episcopiei în fosta reședință a lui Menumorout a marcat subordonarea față de coroana Ungariei. Primul episcop de Biharia a fost Lieduinus de Lotharingia în 1061, iar primul comite de Bihor menționat de documente este un anume Ștefan (în anul 1067). Episcopia a fost mutată la Oradea în 1093⁵⁸. Prin urmare, teritoriul voievodatului din Crișana a fost integrat în structurile regatului maghiar pe la mijlocul secolului al XI-lea. Astfel a fost stopat procesul de geneză statală început în secolul al IX-lea la vest de Munții Apuseni.

Nu există informații despre organizarea internă a acestui voievodat din Crișana, care a ajuns să fie cunoscut doar fiindcă s-a confruntat cu agresiunea ungarilor, la începutul secolului al X-lea.

Recapitulând, se poate presupune că voievodatul din Crișana s-a format prin desprinderea de sub stăpânirea avarilor a unor conducători locali de origine românească și slavă, care au preluat controlul asupra drumurilor sării care treceau prin Porțile Meseșului și pe valea Someșului, control care anterior fusese exercitat de către avari. Rolul kavariilor (kozariilor) în această desprindere nu este cunoscut, dar poate fi admis, prin analogie cu ceea ce s-a întâmplat în alte regiuni unde s-au așezat etniile turcice. Pe de altă parte, situarea acestui voievodat în apropierea Moraviei Mari a fost în măsură să ușureze stabilirea unor contacte cu Imperiul Bizantin, în ultimele decenii ale secolului al IX-lea (Moravia Mare a intrat în sfera de influență bizantină după 863, prin creștinare. Nu există deocamdată probe concludente pentru aceste relații (afirmate de Notarul Anonim), dar ele sunt de luat în considerare. Planul patruleter al fortificațiilor de la Biharea, Pâncota și Zărând sugerează influențe bizantine sau bulgare (deși erau înconjurată cu valuri de pământ, nu cu incinte de piatră). Fortificațiile din Moravia și Slovacia din secolele IX-X aveau planuri ovoidale. Cetatea de la Biharea a

istorie medie", 19, 2001, p. 15-16. Deoarece datăm conflictul în 1003-1004, rezultă că Ahtum fusese inițial vasal al lui Geza.

⁵⁸ L. Borcea, I. Țepelea, op. cit., p. 92; I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 111; P. Iambor, *Izvoarele...*, p. 16-17.

fost o reședință voievodală. Este posibil ca în interior să se fi aflat și o biserică - fapt sugerat de descoperirea unei abside de piatră orientate spre sud, a cărei datare încă nu poate fi precizată și care este situată lângă un grup de morminte, în partea centrală a cetății⁵⁹. Această cetate a funcționat alături de o așezare în care s-a locuit practic fără întrerupere, din secolele II-III până în evul mediu (anterior, au existat și niveluri din epoca bronzului și epoca fierului). Fortificarea naturală prin zona de mlaștini care o înconjoară din trei părți a creat condiții favorabile continuității de locuire. Este de remarcat faptul că această reședință voievodală de la Biharea a fost amplasată într-un sit similar cu cel de la Cenad, unde a existat de asemenea o continuitate de locuire între secolele II-III și evul mediu, în jurul unui fost castru roman.

⁵⁹ S. Dumitrașcu, *Biharea...*, p. 65-69.